

Od leśnych kościołów do postmodernizmu (Protestanckie miejsca pamięci górnosląskiego pogranicza)

From Forest Churches to Postmodernism (Protestant Memorial Sites of the Upper Silesian Borderland)

Protestanckie środowiska na obszarze Górnego Śląska, naznaczone tradycjami kultury czeskiej, niemieckiej, polskiej – jak na pogranicze przystało, w żadnej nie jest zadomowione do końca, mimo to w każdej jest twórczo obecne. W swojej historycznej pamięci mają zakodowane dwa kryzysy, które skutkowały sytuacjami katakumbowymi: wojnę trzydziestoletnią z jej kontrreformacyjnym terrorem oraz lata komunistycznego dyktatu po 1945 roku. Pytamy, czy jeden i drugi kaleki czas może stanowić temat inny niż przywoływanie oskarżeń i listy krzywd? Tak, gdyż historia nie jest linearnym ciągiem postępu. Mamy tu do czynienia z nieciągłością protestanckiej tradycji. Odnajdujemy dowody długiego trwania, a z drugiej – poszarpaną historię ujawniającą nieoczekiwane nową perspektywę.

Zacznijmy od sprawy pierwszej. W górach Beskidu, w trudno dostępnych ostępach leśnych odnajdujemy milczące znaki protestanckiej obecności: kolisty kamienny stół, nieporadne na głazach wyrte znaki krzyża i kielicha. Bielskie Błonia, Równica ustronńska, góra Bukowa pod Wisłą, Jaworze – leśne kościoły – miejsca tajnych nabożeństw ewangelickich XVII wieku, zakazanych przez władze habsburskie. Nie dokumentują

¹ Prof. dr hab. Ewa Chojecka jest emerytowanym kierownikiem Zakładu Historii Sztuki Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach.

je żadne archiwa ani publikacje z epoki. Przez lata zapomniane, odkrywane jako miejsca pamięci: służą do spotkań modlitewnych, działań performatywnych, czy jako atrakcja turystyczna.

Nie przypadek, że owe leśne kościoły odkrywane były głównie pod koniec XX wieku i współcześnie. To czasy, kiedy doceniamy i pojmujemy wartości kultury „drugiego obiegu”, znamy ciśnienie cenzury, podziemną informację, zakazaną przez władze oraz na tym tle dzieje solidarności prześladowanych. Tamta społeczność leśnych kościołów posiadać musiała dużą więź wspólnotową i zdolność samoorganizacji. Ów żywioł chłopski i małomiasteczkowy, protestancko-piśmienny wykazał zdolność przetrwania, aż dotrwali do czasu, kiedy mogli wznosić cieszyński kościół wyższobramski (1709)² (il. 1,2).

Druga opowieść dotyczy naszej współczesności. Historia protestantyzmu na ziemiach śląskich- i nie tylko – naznaczona jest wielkimi migracjami. Opustoszałe kościoły, zdewastowane cmentarze i narastająca pustka pamięci po akcji „odniemczania” i upowszechnionym stereotypie Polak-katolik – ewangelik-Niemiec zrobiły swoje. A jednak historia zdaje się zataczać nowe koło. Oto z okazji 500-lecia Reformacji Regionalny Instytut Kultury w Katowicach wydaje ciekawą mapę : „Kościoły i kaplice ewangelickie województwa śląskiego”³. Warto się jej przyjrzeć. Obiekty naniesiono tu w różnych kolorach według chronologii ich powstania. Nieliczne XV-wieczne – fioletowe, XVIII-wieczne – brązowe, XIX-wieczne – niebiesko-granatowe, gęsto zapełniają wielkoprzemysłowy pruski obszar górnośląski. Na koniec mamy coś niezwykłego: żywą czerwień! jawią się na południowo-zachodnim skrawku regionu kościoły powstałe po II wojnie światowej. W latach gdy gdzie indziej kościoły ginęły lub z trudem były ratowane, tu odwrotnie, pojawiają się dzieła nowe. Im bliżej obszarów dawnych leśnych kościołów, tym ich więcej – w sumie jest ich dwadzieścia dwa, większość na Śląsku

² Below, Legendź 2010.

³ Kotny 2017.

Cieszyńskim. Górnośląski ewangelicki postmodernizm – tak można rzecz skrótowo nazwać. Na tym miejscu pokażemy kilka, reszta jest przedmiotem mojego osobnego opracowania (il. 3).

Inwentaryzacja tego zespołu powojennej architektury ewangelickich kościołów ujawniła pewną prawidłowość jak idzie o ich chronologię. Otóż lata bezpośrednio po 1945 roku naznaczone są pustką. Odbudowywano tylko zniszczone Wieszczyta-Kowale i Świątoszówkę, głęboko w górach w Wiśle-Malince nieśmiało coś się dzieje. Pierwsza fala nowych inicjatyw to lata 70-te, rzecz zagęszcza się w latach 80-tych i dosłownie eksploduje po 1989 roku i trwa do dzisiaj. Rośnie także jakość artystyczna, śmiałość nowoczesności. Protestancka tradycja odnajduje się bez trudu w języku form obecnych kierunków postmodernizmu. Kilka przykładów, przedstawionych w porządku chronologicznym ich powstawania, niech posłużą za krótki szkic tego zjawiska.

1. Najwcześniejsze są Bażanowice (proj. Karol Kisiel) ukończone w pamiętnym 1981 roku. Sylweta z dominantą piramidalnie ułożonych łamanych dachów, poligonalnie dośrodkowym wnętrzem wyzbytym ścian, z wielkimi przeszkleniami, przez które krajobraz zmiennymi porami roku i dnia, pogody i niepogody, współtworzy panoramiczny „witraż” dla modlitewnej wspólnoty. (il. 4,5).
2. Hołdunów (proj. Adam Lisik, 1986) – pamiętający historię ucieczki w 1770 roku całej kalwińskiej wsi z małopolskich Kóz na ziemię pszczyńską – przybiera postać mocarnie zakotwiczonej piramidalnej konstrukcji – namiotu. Wnętrze oktogonálne z emporą z prześwitem w kopulastym sklepieniu tworzącym ruchomą grę światła mówi innym niż poprzedni idiomem form (il. 6,7).
3. Brenna (proj. Edward Kisiel, 1988) na prostokątnym rzucie, z wielkimi połaciami dwuspadowych dachów jest aluzją do beskidzkiego góralskiego domostwa. Wnętrze z zaakcentowaną potężną żelbetową konstrukcją i wzorem Bażanowic, z diagonalnymi okiennymi prześwitami ujmuje minimalistyczna prostotą (il. 8,9).

4. Jastrzębie-Ruptawa (proj. Edward Kisiel, 1994) jedyny w tej grupie z mocnym akcentem fasady – ostentacyjną wieżą, wysokimi ścianami bocznymi i podobnie jak poprzednio, wyraźnie czytelną żelbetonową konstrukcją wnętrza (il. 10,11).
5. Bładnice (proj. Edward Kisiel, 1999) o bryle ze zwielokrotnionych trójgraniastych form, znakomicie zakomponowanym trójdzwiękiem liturgicznym w poligonalnym wnętrzu, czytelnym układem konstrukcji (il. 12, 13).
6. Tychy (proj. Bożena i Janusz Włodarczykowie, 2012). Kościół jako potężna ceglana bryła, jak na dziedzictwo familoków przystało, istna warownia, obła i milcząca. Wnętrze z dwubarwnymi kontrastami cegły i betonowych belek stropowych, oszczędne i wyciszone (il. 14,15).
7. Wisła-Głębcze (proj. Karol Gaś, 2017). Zgodnie z zadowoloną tradycją miejscową sylweta jest zdominowana przez wielkie połacie dachów sięgających niemal ziemi, z siedmioma szczelinowymi otworami okiennymi które widziane od wnętrza, poligonalnego, tworzą tło dla przestrzeni ołtarzowej (il. 16,17).

Przytoczone przykłady nie oddają bogactwa form całego zespołu. Niemniej pozwala na kilka uogólnień. Cechują je kameralność, niewielkie rozmiary przy jednoczesnej wyraźnej monumentalności zastosowanych form. Zlewające się przestrzenie zewnętrzna i wnętrza, wydobywanie czytelności elementów konstrukcji żelbetonowej, duże różnicowanie bryły, swoista malowniczość usytuowania przestrzennego pozwalają odnaleźć tutaj wszystkie elementy znane powszechnie z repertuaru form współczesnej architektury zwanej postmodernistyczną. Cechuje ją polifoniczność form, inaczej niż czynił to dawne modernizm lat 20-tych i 30-tych XX wieku nastawiony na unifikację.

Omawiany zespół kościołów charakteryzuje odejście w większości przypadków od tradycyjnego układu osiowo emporowego na rzecz przestrzeni dośrodkowej, wspólnotowo zwartej. Część ołtarzowa preferująca trójdzwięk liturgiczny, jest bardzo bliska przestrzeni zgromadzonych.

Oprawa plastyczna zredukowana zostaje do niezbędnego minimum. Początek dały niewątpliwie w 1981 roku Bażanowice odważnie eksperymentujące nowymi formami przestrzennymi.

Tak oto ziemia górnośląska zapełniła się w ostatnim czasie znaczącymi obiektami godnymi osobnej uwagi. A dzieje się to na obszarze który wprawdzie przeżył kryzys tradycji reformacyjnej w latach powojennych, ale nie doświadczył masowych wysiedleń i dogłębnej wymiany ludnościowej. Lokalne społeczności zachowując ciągłość pamięci mogły własnymi środkami po kilkudziesięciu latach ekonomicznej zapaści zainicjować budowę swoich nowych kościołów, wznoszonych, podkreślmy, własnymi środkami.

Protestancka kultura artystyczna pozostawiła nam nie tylko kościoły Pokoju i Łaski, oraz znakomite dzieła XIX wiecznego historyzmu⁴. Dziś otrzymujemy kolejny jej rozdział wpisany w postmodernistyczną polifonię. 500-lecie historii znajduje nowy kształt w dziełach współczesności.

Bibliografia

- Below, Jerzy i Magdalena Legendź, red. 2010. *Leśne kościoły. Miejsca tajnych nabożeństw ewangelickich w Beskidzie Śląskim*. Bielsko-Biała: Wydawnictwo Augustana.
- Kotny, Irena, red. 2017. *Kościoły i kaplice ewangelickie województwa śląskiego*. Katowice: Regionalny Instytut Kultury w Katowicach.
- Chojecka, Ewa. 2017. „Dziedzictwo protestanckiej kultury artystycznej na Górnym Śląsku. Od leśnych kościołów do postmodernizmu.” W *Umbra transit. Lux permanet. Ewangelicy na Górnym Śląsku na przestrzeni wieków*, red. Joanna Lusek, 292-302. Bytom: Muzeum Górnośląskie.

⁴ Chojecka 2017. Tamże dalsza literatura tematu.

1. Równica, leśny kościół (fot. Ewa Chojecka)

2. Bielsko- Biała, leśny kościół – okrągły stół Jan (fot. Ewa Chojecka)

3. Mapa Regionalnego Instytutu Kultury – kościoły i kaplice ewangelickie (fot. Ewa Chojecka)

4. Bażanowice, kościół, widok zewnętrzny (fot. Ewa Chojecka)

5. Bażanowice, kościół, wnętrze (fot. Ewa Chojecka)

6. Hołdunów, kościół, widok zewnętrzny (fot. Ewa Chojecka)

7. Hołdunów, kościół, wnętrze (fot. Ewa Chojecka)

8. Brenna, kościół, widok zewnętrzny (fot. Ewa Chojecka)

9. Brenna, kościół, wnętrze (fot. Ewa Chojecka)

10. Jastrzębie-Ruptawa, wieża kościoła (fot. Ewa Chojecka)

11. Jastrzębie-Ruptawa, wnętrze (fot. Ewa Chojecka)

12. Bładnice, kościół, widok zewnętrzny (fot. Ewa Chojecka)

13. Bładnice, kościół, wnętrze (fot. Ewa Chojecka)

14. Tychy, kościół, widok zewnętrzny (fot. Ewa Chojecka)

15. Tychy, kościół, wnętrze (fot. Ewa Chojecka)

16. Wisła- Głębcze, kościół, widok zewnętrzny (fot.: Ewa Chojecka)

17. Wisła-Głębcze, kościół, wnętrze (fot.: Ewa Chojecka)

CHRZEŚCIJAŃSKA AKADEMIA TEOLOGICZNA
w WARSZAWIE

Rok LX

Zeszyt 3

ROCZNIK TEOLOGICZNY

WARSZAWA 2018

REDAGUJE KOLEGIUM

dr hab. Jakub Slawik, prof. ChAT – redaktor naczelny

dr hab. Jerzy Ostapczuk, prof. ChAT – zastępca redaktora naczelnego

prof. dr hab. Tadeusz J. Zieliński

dr hab. Borys Przedpełski, prof. ChAT

dr Jerzy Sojka – sekretarz redakcji

Skład komputerowy – Łukasz Troc

W związku z wprowadzaniem równoległej publikacji czasopisma w wersji papierowej i elektronicznej Redakcja „Rocznika Teologicznego” informuje, iż wersją pierwotną jest wersja papierowa.

BWHEBB, BWHEBL, BWTRANSH [Hebrew]; BWGRKL, BWGRKN, and BWGRKI [Greek]

PostScript® Type 1 and TrueType fonts Copyright ©1994-2013 BibleWorks, LLC.

All rights reserved. These Biblical Greek and Hebrew fonts are used with permission and are from BibleWorks (www.bibleworks.com)

ISSN 0239-2550

Wydano nakładem

Wydawnictwa Naukowego ChAT

ul. Broniewskiego 48, 01-771 Warszawa, tel. +48 22 635-68-55

Nakład: 100 egz., objętość ark. wyd.: 11

Druk: druk-24h.com.pl

ul. Zwycięstwa 10,

15-703 Białystok

Spis treści

Od Redakcji	171
-------------------	-----

ARTYKUŁY

MICHAEL MEYER-BLANCK, <i>Protestantismus und Bildung</i>	177
WOJCIECH KRIEGSEISEN, <i>Reformacja a geneza demokracji szlacheckiej w Polsce</i>	189
URSZULA ANNA AUGUSTYNIAK, <i>Tradycja Reformacji w polskim piśmiennictwie politycznym z 2 połowy XVI i pierwszej połowy XVII wieku</i>	221
JANUSZ MALLEK, <i>Polnische Reformation in Masuren</i>	259
JANUSZ MALLEK, <i>Polska Reformacja na Mazurach</i>	281
TADEUSZ STEGNER, <i>Na styku wyznań, narodów, kultur. Ewangelicy i katolicy na ziemiach polskich w XIX wieku i na początku XX wieku</i> .	303
PIOTR JASKÓŁA, <i>Dziedzictwo Jana Kalwina</i>	329
JAROSŁAW PŁUCIENNIK, <i>Różne modele protestu i wizja kultury w Reformacji</i>	347
ZENON GAJDZICA, <i>Nowe w pedagogice, a może „dobrze” zapomniane stare – o dwóch koncepcjach edukacji w opracowaniach ewangelickich nauczycieli Jana Kubisza i Jana Bystronia</i>	365

MATERIAŁY

EWA CHOJECKA, <i>Od leśnych kościołów do postmodernizmu (protestanckie miejsca pamięci górnośląskiego pogranicza)</i>	379
MANFRED UGLORZ, <i>Ks. Marcin Luter – człowiek, który umarł dla świata, a ożył dla ewangelii</i>	393

RECENZJE

Sojka, Jerzy. 2016. <i>Widzialne Słowo. Sakramenty w luterńskiej Księdze Zgody</i> . Warszawa: Wydawnictwo Naukowe ChAT. Ss. 390 (TADEUSZ J. ZIELIŃSKI).....	407
--	-----